

УДК 94:327(470:497)"1903"
94(497.11)"1903"

Јарослав ВАЛЕРИЈАНОВИЧ ВИШЊАКОВ
Катедра за општу и националну историју
МГИМО (У) МИД Руске федерације

МАКЕДОНСКИ ПОКРЕТ И ПРЕВРАТ У СРБИЈИ 29. МАЈА 1903.

АПСТРАКТ: *Тему рада представља политички развој Србије на почетку XX века виђен очима руских сведока-дипломата, војних и обавештајних представника. Аутор њихове податке сматра круцијалним за разумевање разлога и карактера политичке кризе у Србији која је довела до преврата 29. маја 1903.*

Кључне речи: *Србија, Русија, Македонија, 1903, Мајски преврат, Илинденски устанак, агентура.*

У политичкој историји Балкана 1903. се сматра јасном границом. Као резултат крвавог преврата дошло је до смене владајућег режима Обреновића. Свега два месеца после београдских догађаја, у Македонији је избио устанак, назван по дану његовог почетка (20. јула/2. августа – Свети Илија) Илинденским.

Узроци формирања и деловања македонских револуционарних организација су били предмет посебних истраживања.¹ Почетком XX века

¹ О томе видети: Р. П. Гришина, *Лици модернизацији в Болгарии. (Бег трусцой по пересеченной местности, Москва, 2008; М. Л. „Јамбаев, Македонија в 1877–1912 гг.“, В пороховом погребѣ Европы 1878–1912, Москва, 2003; Д. О. Лабаури, „Идеологија македонизма 1886–1903 година“, Славяновѣдение № 3, 2005, стр. 22–37. Исти, Болгарское национальное движение в Македонији и Фракији в 1894–1908 гг.: идеологија, програма, практика политической борьбы, София, 2008. Током деведесетих година XIX века на македонској политичкој арени су се појавиле две револуционарне организације: ВМРО – Унутрашња македонска револуционарна организација настала у Солуну 1893. Њеним оснивачима се сматрају Д. Грујев, П. Арсов, М. Татарчев. Циљ те организације је било добијање македонске аутономије с могућношћу постепеног уједињења са Бугарском. Парола организације*

Македонија је постала арена политичке борбе између Србије, Бугарске и Грчке, при чему је велику улогу играо стратегијски циљ балканских земаља које су настојале да добију Вардарску долину, а у случају Србије и излаз ка Егејском мору. Правоснажност својих претензија све те државе заснивале су на историјском праву владања том територијом, а такође и на етничком саставу становништва, које су представљали у зависности од својих политичких интереса. У Београду је 1886. основано друштво „Светог Саве“ чији је циљ било просветитељско деловање у Старој Србији и Македонији. У Србији је 1902. настала и четничка организација чији је један од предводника био С. Симић.² У Грчкој се појавила организација „Етници хетерија“ која се бавила сличном делатношћу, односно, не само пропагандном, већ и слањем грчких добровољаца на територију Македоније и стварањем на том простору одреда састављених из реда локалних Грка. На тај начин је Македонија постала арена борбе српских, бугарских и грчких оружаних одреда, што се види из мишљења руског историчара А. А. Улунјана: „Борба међу оружаним одредима партизана, добровољаца из Грчке, Бугарске и Србије, на једној страни, а такође и између њих и османске војске и жандармерије на другој, претварали су Македонију у простор где је рат свих против свих почетком XX века прерастао у свакодневну реалност“.³

Заоштравање ситуације у Македонији се озбиљно одразило и на унутрашњеполитичку ситуацију у српском краљевству. Српска опозиција, која је како ћемо касније видети била подржана од стране владајућих кругова Аустроугарске империје, користила је тако сложену ситуацију у региону како би коначно могла да дискредитује владајући режим Обреновића. Сама династија Обреновића је почетком XX века имала веома слаб ауторитет. Учесће аустро-угарских кругова у припреми преврата одлично илуструје унутрашњу системску кризу српске државе, тим пре што је управо преко Беча Милан Обреновић покушавао да „увуче“ Србију у Европу, потписавши с њом 1881. трговачки уговор и војну конвенцију.

је била „Слобода или смрт“ која је касније употребљавана у Србији с акцентом на уједињењу свих јужних Словена. У Софији се 1895. појавио ВМК – Врховни македонски комитет који се бавио формирањем наоружаних чета већ на територији Бугарске које су потом пребациване на територију Македоније ради организације терористичких акција и дестабилизације прилика. ВМРО је 1896. преформирана у ВМОРО – Унутрашњу македонско-једренску организацију. Руководству ВМК је 1896. пришао Борис Сарафов и уз паролу „Македонија Македонцима“ ширио мрежу организације ради достизања тих циљева.

² С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд, 1998; О деловању тих чета видети и: А.Ю. Тимофеев, *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда 1878–1912 гг.*, Санкт Петербург, 2007.

³ Ар. А. Улуњан, *Политическая история современной Греции*, Москва, 1998, стр. 88–89.

Извештаји руских војних, полицијских и дипломатских агената, непосредних сведока бурних догађаја у Београду крајем XIX и почетком XX века представљају важан извор за истраживање политичке историје Србије у том периоду, пошто представљају реална и жива сведочанства бурног политичког живота српске државе доприносећи расветљавању нијанси које су утицале на развој ситуације у Србији почетком XX века.

Велики значај за истраживање постављеног проблема имају документи балканског одељења Департмана полиције који се углавном чувају у Државном архиву Руске федерације. Они истраживачу помажу да схвати колико је био широк антидинастички покрет у Србији, дозвољавајући истовремено поновни осврт на узроке и карактер Илинденског устанка.

Одговарајућа агентура Департмана полиције је настала 1886 у Букурешту и првобитно ју је водио А. Е. Мишченко, кога је 1890. заменио пуковник А. И. Будзилович, познатији по псеудониму Грабо. После његове смрти 1901. агентуру је водио В. В. Трежецјак који је имао псеудоним Цитовски. Функција балканске агентуре је била потрага за руским политичким емигрантима и праћење њихове поште. У њеном видокругу су се налазиле Србија, Румунија и Бугарска, а међу сарадницима Трежецјака је било доста балканских политичких фигура. На пример, агенти Трежецјака су били Гаспар – комесар букурештанске полиције, Гњедић, помоћник градоначелника Београда, Јован Ђаја, познати политичар, министар унутрашњих послова, а после оставке уредник и издавач српских новина „Народ“. Укупно је под вођством Трежецјака у Румунији дејствовало 16, у Бугарској пет, у Србији двојица и у Бечу један агент.⁴ Међу Трежецјаковим агентима се посебно истицао капетан највећег бугарског трговачког брода „Борис“ Антон Макаревич Прудкин (1880–1942), који је деловао под псеудонимом Антон Михајловић Озеров. Управо од њега је Департман полиције добио оперативну информацију о деловању бугарских и македонских револуционара и пребацивању на руску територију оружја и забрањене литературе.⁵ Делатност агентуре је била праћена и скандалима, повезаним у првом реду са авантуристичком активношћу њеног тајног сарадника Александра Вајсмана,⁶ што је снижавало ефективност њеног рада и довело до њеног укидања фебруара 1904. године.

⁴ В. К. Агафонов, *Парижские тайны царской охранки*, Москва, 2004, стр. 73.

⁵ О делатности А. М. Прудкина видети опширније : В. Б. Каширин, „Опасные связи капитана Прудкина. Легендарный болгарский моряк и секретные службы России“, *Родина*, № 8, 2009, стр. 122–126.

⁶ Авантуризам А. Вајсмана као агента била је предмет посебног истраживања: Я. В. Вишняков, „Уничтожить всю коварную Европу“, *Родина*, № 1, 2007, стр.39–43; В. Б. Каширин, „Русский политический сыск на Балканах в конце XIX – начале XX вв.: проблемы кадрового отбора“, *В «интерьере» Балкан. Юбилейный сборник в честь И. С. Достяна*, Москва, 2010.

Као агент руске полиције у Бугарској, Вајсман је био веома брзо раскринкан што је изазвало „против њега злобу и негодовање лица која су открила његово стварно звање“.⁷ Исказиване су и сумње у важност информација које је он достављао, пре свега о организацији македонског револуционарног покрета. „Што се тиче његових информација о дешавањима у Македонији, ја сам дужан да кажем да оне немају никаквог значаја, ни интереса. За све време мог боравка, ја нисам чуо ниједну бар мало озбиљну информацију“⁸, примећивао је руски дипломата А. Л. Војводски. Вајсман се користећи свој положај и везе бавио сумњивим трговачким пословима, представљајући се при том снабдевачем царског дипломатског представништва⁹, продајом руских пасоша, заслуживши у очима руских дипломата „мрску репутацију“. Руско представништво је 1897. године, подвлачећи да „би даљи боравак Вајсмана у Бугарској неминовно довео до сасвим нежељених последица по наше овдашње интересе“ молило Будзиловича да „Вајсману да другу позицију“ али тако „да од њега не страдају лица која су му поверила своју робу и новац као савесном руском трговцу“.¹⁰ Схватао је то и Будзилович. Тако је, на пример, у писму конзулату у Софији с молбом да његовом сараднику Ивану Осадчуку помогне у активностима посебно подвлачио да „познати вам Александар Вајсман о томе ништа не зна и не треба да зна“.¹¹ Сумњиви трговачки послови тајног агента довели су и до судских истрага и угрожености његове имовине. Ипак, без Вајсманових услуга се није могло. У марту 1899. Будзилович је тражио од руског конзулата у Софији да не дозволи попис имовине Софије Вајсман „ради избегавања откривања државне тајне“.¹² У то време је управо А. Вајсман био организатор тајне заштите српског краља Александра Обреновића, кога је обезбеђивала руска полицијска агентура. На њено издржавање краљ је давао значајна средства – око 70.000 франака, од којих је 12.000 припало лично Вајсману. „Та околност је још више учврстила Вајсманов службени

⁷ АВПРИ ф. 192, о. 527, д. 383, л. 18 (об).

⁸ Исто, л. 36 (об).

⁹ Тако је, на пример, користећи пуномоћје које је добио у лето 1896. од руског конзулата у Софији Вајсман не само добио од одеског трговца Перељмана на кредит од шест и по месеци 40 сандука шибица у вредности од 880 франака, већ је замолио за још 2.800 франака за исплату тамошњих царина. Перељман, очигледно верујући Вајсману, написао је писмо руском вицеконзулату у Софији у ком је изражавао спремност да Вајсману да 1.000 рубаља на рок од четири месеца уз камату од 8 одсто годишње, ако би му руски конзулат гарантовао дату суму у том року. Истина, у одговору који је упућен Перељману од стране руског конзула говорило се да он сматра Вајсманову фирму солидном, али да му не може никакву суму гарантовати, јер иако се бави заштитом интереса свих руских поданика, не бави се заштитом приватних интереса. Децембра 1896. Будзилович је одузео пуномоћје Вајсману које му је дао руски конзулат. (АВПРИ, ф. 192, д. 383, л. 16 (об), 28 (об), 32, 33.

¹⁰ АВПРИ, ф. 192, о. 527 д. 383, л. 19-19 (об).

¹¹ Исто, л. 16.

¹² Исто, л. 42-42(б).

и материјални положај и убедила га у уверењу да је управо он главни агентурни радник Департамента полиције у Бугарској и Србији“, приметио је В. В. Трежецјак.¹³

Политички догађаји у Србији су се у то време развијали изузетно брзо. У Београду је 23. марта 1903. дошло до демонстрација против намере Александра Обреновића да установи апсолутистички режим, које су се завршиле сукобом између полиције и демонстраната, при чему је ухапшено 119 људи, углавном студената и гимназијалаца. „После те ноћи, цео Београд је устао против омрзнуте власти, почели су да се шире гласови о завери против краљевског пара и постојећег режима“, пише српски новинар Д. Васић, сведок тих догађаја.¹⁴ Краљ Александар је на неколико часова укинуо устав како би издао низ антиуставних аката – променио законе о штампи, зборовима, изборима итд, а, такође, распустио сенат и скупштину. Присталице повратка Карађорђевића, којима су се прикључили сви познатији политички радници земље, започели су одлучујућу акцију.

У то време, кандидатура Петра Карађорђевића била је прихватљивија и за аустро-угарску владу од неуравнотеженог Александра Обреновића.¹⁵ Аустро-угарски владајући кругови су, такође, били узнемирени гласинама о намерама Александра да закључи персоналну унију с црногорском династијом о наслеђу српског престола од стране црногорског краљевића Мирка, као и покушајима српског краља да активира политику у Македонији и Босни и Херцеговини. Управо зато Александрови покушаји да се током 1902. и 1903. политички зближи с Аустро-Угарском нису дали резултате. Руски дипломата А. А. Гирс, који је у то време био посланик у Букурешту, преносећи садржај свог разговора с холандским колегом који је разговарао с Александром Обреновићем у априлу 1903, примећује: „Мој саговорник је био добро упућен у настојања Србије да води принципијелне преговоре с Аустро-Угарском о будућој подели Балканског полуострва и јасном одбијању бечког кабинета да ступи у било каква разматрања тог предлога“.¹⁶

У том погледу, аустроугарски владајући кругови били су једнодушни у свом негативном ставу према Александру, трудећи се да се дистанцирају

¹³ ГАРФ, ф. 505, о. 1, д. 39, л. 421 (об)-422. Приметићемо да је уверење у одређеним круговима Европе да је А. Вајсман а не В. В. Трежецјак био на челу агентуре руског Департамента полиције у иностранству било веома укореењено, а затим је прешло и на странице историографских истраживања. О томе, на пример, пише Дедијер у својој књизи «Сарајево 1914» (V. Dediјer, *Sarajevo, 1914*, knj. II, Beograd, 1978, стр. 222).

¹⁴ D. Vasić, *Devetsto treća (Majski prevrat)*, Beograd, 1925 (reprint izd. 2000), стр. 43.

¹⁵ Посебну мржњу српског друштва је изазвала свадба краља с Драгом Машин, девојачко Луњевица, женом значајно старијом од њега која је имала веома лошу репутацију. Њена неспособност за рађање чинила је нејасном будућност династије, што такође није могло да не уплаши аустро-угарски кабинет.

¹⁶ АВПРИ, ф. Политархив, д. 502, л. 267 (об).

од краља и подршке његовим активностима, сматрајући да ће смена династија коначно укључити Србију у орбиту њене политике. Управо зато су аустро-угарски представници у Србији посланик Думба и војни изасланик Помјанковски прихватили изведени преврат потпуно спокојно, сматрајући да промена династија неће изменити курс према Аустро-Угарској,¹⁷ Думба се први од страних дипломата појавио на месту трагедије. О томе се директно говори у анализи МИД-а од 18. јуна 1903: „На другој страни, по речима Чарикова (*руски посланик у Београду* – Ј.В.), постоји основана сумња да значајна мера одговорности за крваве догађаје у Србији пада на Аустро-Угарску, која је преко политичких емиграната који су напустили Србију подстицала заверенике, ширећи уверење да се неће противити избору кнеза Петра Карађорђевића на српски престо. Поступајући на тај начин, Аустро-Угарска је очигледно рачунала на то да би нереди и смутње који се јављују при државним превратима могли да ослабе Србију и на дужи рок успоре њен политички и економски развој. Сами догађаји нису оправдали аустро-угарске претпоставке и прорачуне, чиме се објашњавају неспремност и колебање њене политике у односу на Србију у првим тренуцима после преврата, који су у очима Срба значајно ослабили углед те државе.“¹⁸ Те наводе потврђује и В. В. Трежецјак, који је у својим информацијама приметио да Аустро-Угарска свим силама настоји да уруши углед династије Обреновић у суседним балканским земљама, користећи за тај циљ, како ће се касније показати, представнике македонског националног покрета, посебно Бориса Сарафова. „У Софију је из Минхена стигло 100 бројева листа „Тополе“¹⁹, органа династије Карађорђевић. Тај лист, испуњен инсинуацијама сваке врсте на рачун краља Александра и краљице Драге и уопште династије Обреновић, данас се смишљено захваљујући аустријским дипломатима у Србији преко територије Бугарске, без обзира на то што ближи пут из Минхена у Београд води преко Аустро-Угарске“, написао је руски полицијски агент²⁰. О томе је министру иностраних послова Србије М. Вујићу писао у јануару 1902. српски конзул у Будимпешти Барјактаревић, који је указивао да издавач „Тополе“ Милић настоји да растура ту публикацију у Србији, како би то било осујећено.²¹

С тим у вези је и несумњива чињеница да је аустроугарска обавештајна служба користила македонски покрет за дискредитацију владајуће

¹⁷ *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива*, I, 1903, Београд, 1973, стр. 45–49.

¹⁸ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2868, л. 170 (об).

¹⁹ Један од главних утемељивача тог листа је био Ј. Ненадовић, а основни аутор текстова у том листу који се нелегално растурао у Србији новинар Ж. Балугџић.

²⁰ ГАРФ, ф. 505, ед.хр. 81, л. 35(об).

²¹ А. Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1983–1903*, Београд, 1973, стр. 579–580.

српске династије. У једном од својих извештаја из 1902. Трежецјак је записао: „У Нишу, у војном складишту праве се за војне потребе динамитни патрони; српски официри који су у контакту са аустријским конзулом Богуслављевићем, износе из складишта динамит на српски погранични пункт Митровицу....Динамит се довози у Митровицу с коначним циљем да експлодира, а затим би се због интрига пустила гласина да је био припремљен по наредби српског краља за гушење македонског покрета.... Агентурним путем је установљено да је поменути Богуслављевић у биским односима са турским губернатором Солуна Хамид пашом, који би заједно с њим, по налогу аустријске дипломатије, био дужан да у случају експлозија српског динамита из Ниша извести султана да је у Старој Србији поникао македонски покрет“.²²

Неке чињенице дозвољавају да говоримо о томе да су активисти македонског покрета били директно у вези са аустроугарском обавештајном службом и да су узели учешће у припреми завере од 29. маја 1903. Посебно се то односи на њиховог главног руководиоца Бориса Сарафова. Трежецјак директно назива тај преврат „резултатом анархијске делатности сарафовског македонског комитета“.²³ У прилог томе идео податак да се почетком 1902. у Београду у хотелу „Париз“, Борис Сарафов као новинар Богдан Петров срео са агентом Вајсманом и саопштио следеће: „Током мог боравка у Бечу у име аустроугарске владе са мном је успоставио контакте Јосиф Граф, уредник листа „Die Information“, као и начелник информационог бироа Министарства иностраних послова господин фон Милер, који ми је предложио да служим интересима аустроугарске владе на Балканском полуострву. За моју сагласност, обећана су ми средства потребна за успех македонског устанка, која би под плаштом добровољних прилога за „македонско дело“ била сакупљена међу богатим људима у Прагу. При том ми је аустроугарска влада указала да би било добро да се преко македонског устанка осумњичи Србија пред Русијом, што би било у корист Бугара. За тај циљ су ми обећали посебну суму од 300.000 франака **како би истовремено покренуо непријатељски покрет против краља Србије, чему би помогла и група људи бившег министра краља Милана Владана Ђорђевића.** (курзив Ј.В.) После консултација са мојим друговима, ја сам дао свој пристанак, али сам затражио рок до 27. фебруара како би још једном проверио да ли ће ми руска влада уколико се не сагласи с тим, указати подршку какву ми је упорно давао, према настојањима кнеза Фердинанда, дипломатски агент у Софији господин Бехметјев. Чете које сам организовао не могу да распустим. То би било једнако осудити себе на моралну смрт, а дао сам заклетву да ћу дати своју главу за слободу Македоније. Ја хоћу да добијем

²² ГАРФ, ф. 505., ед.хр. 75, л.7-7 (об).

²³ ГАРФ, ф. 505., ед.хр. 81, л.18.

само аутономију Македоније, а с тим је данас сагласна и политика Русије и балканских земаља. Тачно је такође да не могу дуго да преживим с мојом војном организацијом у Македонији зато што је за то потребан новац, много већи од оног који обезбеђује македонска организација у Бугарској и Србији. Ја ћу силом прилика бити принуђен да подигнем устанак у марту или априлу – биће успети или погинути. Мислим да тај устанак није у корист руске политике и да он представља кеца у рукаву аустроугарске политике, али нама нису потребне такве рачунице, већ аутономија Македоније. Тим, не мање, ја сам Бугарин и последњи пут се обраћам Русији. Молим вас саопштите руској влади (ја знам да имате везу) да ми треба 300.000 франака. Тај новац ми даје могућност да држим своју организацију у приправности и миру, тим новцем могу да поткупим на свим пунктовима организације у Македонији турске чиновнике и моји људи ће мирно моћи да живе не бојећи се репресалија од стране Турака. За ту помоћ ја стављам себе и своју организацију на располагање Русији. Кад моји Македонци сазнају истину о помоћи Русије, они ће заједно са мном чекати тренутак кад ће нам Русија рећи да подигнемо устанак. Ја могу да чекам ваш одговор до 27. фебруара и ако ме овог пута руска влада буде одбила, ја ћу прихватити понуђену помоћ од стране Аустро-Угарске и у марту или априлу почети устанак, па шта Бог да. Бугари и Словени ме неће осудити за примљену помоћ, када сазнају да ме је Русија одбила. Сада се ја налазим под покровитељством Аустро-Угарске и снабдевен сам од стране њене владе не само неопходним пасошима који ми дају могућност кретања, већ ми дају и личну материјалну подршку. О свему овоме ја ћу разговарати само с вама или вашим начелником. Не говорим то зато што је посао строго поверљив и може ме потпуно искомпромитовати. Ви морате да схватите да уколико мој предлог не буде прихваћен и буде познат аустроугарској влади, ви ћете ми обојица одговарати главама.²⁴

Конечно, очигледно је да је Вајсмана, како је приметио Трежецјак, покретала „нескривена жеља да за себе чини корисна и добро плаћена дела“. Иако је Трежецјак у то време окарактерисао Вајсмана као „веома корисног и активног сарадника“, хтео је да иницијативу у вођењу разговора са Сарафовим узме у своје руке. Руска влада се није прихватила тог посла. Л.А. Рагајев је наредио да се прекину преговори са Сарафовим, што је било у вези са сумњивом репутацијом Вајсмана. Навели смо тај широк цитат како бисмо показали да је питање финансирања убиства српског краљевског пара од стране аустроугарских власти и даље отворено. Познати српски политичар Ђаја, у то време посланик Србије у Бугарској, 19. фебруара 1902. писао је министру иностраних послова Михаилу Вујићу да је у Софији формирано читаво „друштво за ширење брошура и чланака који дискредитују владајућу

²⁴ Исто, л. 5–7.

династију у интересу Карађорђевића.“ На челу тог покрета, према Ђајином сведочењу, био је Димитриј Кушев²⁵, један од сабораца Бориса Сарафова, кога српски представници описују као „веома опасног активисту“. Ђаја пише: „Упада у очи озбиљан антисрпски агитациони рад, који воде, колико је мени познато, људи из окружења Сарафова и Македонског комитета“. Сем тога, још један пример таквог рада може бити чињеница да је Сарафов дошао из Беча у Београд и сам признавши да му је у Бечу дато 300.000 динара (или франака – Ј. В.) за организацију устанка у Македонији и да је С. Радев из Беча донео чланке на немачком језику који дискредитују краља и краљицу и дао их Кушеву за објављивање у листу „Слово“.²⁶ Размере агитације против Обреновића уплашиле су аустроугарског агента, издавача Ј. Графа, о чему се може судити на основу већ поменутог писма Кушеву од 29. марта 1902. Ј. Граф пише: „Са Живојином²⁷ сам се у вези с Карађорђевићима растао и прекинуо све везе. Ја не желим да будем умешан у агитацију која се спроводи у последње време без мог знања, а управо с поставком разних издања у вези с вама и другим пословима – све то „Information“-у као независном листу штети и умањује поверење задобијено великим страдањем, дугогодишњим непрестаним радом уз велике новчане расходе“.²⁸

У априлу 1903. Трежецјак је писао: „Агентурним путем се дошло до сазнања да је бугарска полиција скоро добила обавештења да ће из

²⁵ В. В. Трежецјак је са своје стране јављао да је Кушев у марту 1902. добио од Ј. Графа писмо и 100 гулдена и да је инструктирао Кушева „да прекине све везе са господином Вајсманом“. „Пошто то писмо није разјаснило односе између Кушева и Графа, у разговору с Кушевим у Софији Вајсман је изјавио да кад би код Графа видео писмо и новац спремљене за Кушева, питао би Кушева какви су његови односи са Графом. Кушев је поричући да је добио било какав новац од Графа изјавио да га уопште и не познаје. Претпостављајући да је Граф говорио Вајсману о својим односима с Кушевим и да је Кушев написао писмо у коме би изразио своје незадовољство зато што је Граф открио Вајсману природу њихових односа. (ГАРФ, ф. 505., ед.хр. 81, л.28 (об)). У стварности, писмо с новцем је послато Кушеву 29. марта 1902. и у њему Граф одлучно оповргава те оптужбе молећи га да му објасни зашто се Вајсман за њега интересује, називајући га при том «шефом црног кабинета у Софији». «Само тада кад будем сазнао од вас, зашто се Вајсман интересује за мене, пошто нисам ништа више од издавача листа кога сви могу читати, ја ћу с вама расправити шта треба предузети по том послу.». Ј. Граф је такође молио објашњење «о чему је водио разговоре Вајсман с нашим пријатељем» (имајући у виду Сарафова – Ј.В.) «Према мојој зачуђености» пише даље Граф, непрестано читам у новинама телеграме који говоре о Борису и у којима се износе тврдње које имају свој извор из преговора Бориса и Вајсмана. Само да штета од те везе Бориса и Вајсмана не буде штета македонском покрету!». То је још једно сведочење о томе какав су значај имали ти преговори. (АВПРИ, ф. 192, д. 384, л. 19–19 (об)).

²⁶ А. Раденић, *Прогони политичких противника*, стр. 581–582.

²⁷ Реч је о Живојину Балугчићу (1868–1941), новинару и дипломати. Емигрирао је из Србије 1895. и живео у Женеви и Минхену, одакле је водио кампању против Обреновића. После преврата 1903. вратио се у земљу, обављао је дужност секретара Петра Карађорђевића, а затим и дипломатске дужности у Солуну, Атини, Риму и Берлину.

²⁸ АВПРИ, ф. 192, д. 384, л. 20–20 (об).

Аустро-Угарске, преко територије Србије и градова Ниша и Пирота у најскорије време бити пребачени транспортом динамита који је упућен македонском револуционарном покрету; ти транспорти треба да буду стављени на располагање познатом македонском револуционару Борису Сарафову, који је као што сам то већ више пута јављао, један од најактивнијих тајних агента аустроугарске владе и македонског покрета²⁹. При том је Трежецјак посебно подвлачио да је аустоугарска влада заинтересована да „се македонски устанак не заврши, већ да добије такве размере које би изазвале и неопходност оружаног мешања великих сила ради гушења македонског устанка. При том, центар утицаја аустроугарских интереса се не налази у Македонији, где сем унутрашње македонске организације воде револуционарну борбу и бугарске, јерменске, младотурске и друге организације, већ у Старој Србији међу Албанцима који су најнезадовољнији стањем ствари и увођењем нових реформи“³⁰. Два дана пре убиства краљевског пара, 27. маја 1903, Трежецјак је јавио о достављању 1000 килограма динамита из Аустро-Угарске у Београд, упућеног на „Индустријско друштво“ које у Србији није постојало. Вагон је у Београду требало да преузме извесни Ђорђе Мостић, који је уверавао да је динамит намењен каменоломима у Србији. Постојала је сумња да је динамит намењен за потребе македонског револуционарног покрета, па је о приспећу вагона одмах обавештен лично Д. С. Чариков. Он је тог дана посетио Александра и молио да се предузму мере како тај вагон динамита не би био дат револуционарима. Краљ Александар је одмах наредио да се заплени вагон и молио Чарикова да ми се у његово име захвали, као локалном представнику агентуре Департамента полиције због достављених информација о приспећу динамита“³¹.

Истовремено, руски амбасадор у Бечу, гроф Капнист, заузевши потпуно проаустроугарски став, убеђивао је руководство МИД у супротно извештајима Чарикова и Трежецјака, о неумешаности бечких владајућих кругова у припрему дешавања у Београду, а стим у вези и о контактима Сарафова са аустро-угарским круговима називајући их потпуним бесмислицама. Капнист је примећивао да су руски представници на Балкану „принуђени да црпе своје информације из своје средине и да су се природно привикли да верују више ономе што чују од наших саплеменика, него речима „Шваба“ с којима су навикли да се налазе у обостраном сукобу.“³² Кратковидост погледа руског дипломате је била очигледна, тим пре што је умирујуће телеграме слао свега месец дана пре убиства краљевског пара. Тако је у извештају од 21. априла 1903. он писао: «Представе Чарикова да у Аустро-Угарској, мимо званичне политике, постоје друге, прикривене делатности,

²⁹ ГАРФ, ф. 102, опис 316, I ч. 14 Ла, л. 171.

³⁰ ГАРФ, ф. 102, опис 316, I ч. 14 Ла, л. 171–171 (об).

³¹ ГАРФ, ф. 102, опис 316, I ч. 14 Ла, т. II, л. 50.

³² АВПРИ, ф. Политархив, д. 502, л. 308 (об).

коју надахњује барон Калај³³, немају никакве основе у садашњим околностима». ³⁴ Извештаје Чарикова је руски амбасадор у Бечу у потпуности описивао као «типичан начин дивљења лакомисленој аргументацији». Са своје стране је Капнист 6(19) маја 1903, само 23 дана пре преврата у свом извештају писао «да из прости чињенице да се гроф Голуховски и Калај разилазе у ставовима, Чариков изводи закључак да се Калајеви агенти од прошлог пролећа налазе у контакту са Борисом Сарафовим који од Калаја добија новац и слуша га». ³⁵ У следећем извештају, као доказ својих навода, Капнист је приложио и садржај свог разговора са дописником париског листа „Le Temps“ Вагнером, који према речима руског дипломате „лично познаје велики број државних званичника, како Србије, тако и Бугарске и често служи као контакт међу њима кад се налази на пропутовању за Беч“. ³⁶ Истине ради, морамо да нагласимо да је Вагнер дао Капнисту веома објективну карактеристику Сарафова, приметивши да је он „најспособнији и најактивнији међу политичким вођама, после Белчева, али да његово честољубље и властољубље нема граница и да зато међу својим сарадницима није баш омиљен“. При том „патриотизам Сарафова и његова оданост комитској акцији у очима господина Вагнера не долазе ни у какву сумњу“, примећивао је Капнист. Сем тога, Вагнер је потврдио руском амбасадору да су се срели Граф и Сарафов, „који је са своје стране хтео да га споји са једним од начелника одељења господина Калаја који му служи као десна рука“. Истовремено „у чему се састоје односи између Сарафова и Калаја мој саговорник ми није могао објаснити, зато што се Сарафов по свом доласку у Беч с господином Графом посвађао и отишао, не ушавши очигледно ни у какве ближе односе. Господин Вагнер не дозвољава могућност да се Борис Сарафов налази у било каквим тајним односима са аустроугарском или било којом другом владом“³⁷, писао је Капнист.

Приметићемо да умирујући тон Капнистових извештаја није убедио руководство МИД. Ламздорф је руском амбасадору указивао да „претпоставка о неискрености аустро-угарске политике се не исказује само од стране дипломатских и конзуларних представника Русије на Балканском полуострву и локалних агената наше тајне полиције, већ и од стране влада Немачке и Велике Британије“.³⁸

³³ Б. Калај (1839–1903), аустријски политичар. Од 1882. је био царски министар финансија и намесник Босне и Херцеговине.

³⁴ АВПРИ, ф. Политархив, д. 502, л. 282–283 (об).

³⁵ Исто, л. 309 (об)-310. О необавештености грофа Капниста говори и чињеница да је Голуховски специјалним телеграмом јавио руском министру иностраних послова Ламздорфу да Сарафов борава у Београду.

³⁶ Исто, л. 324 (об).

³⁷ Исто, л. 330–331.

³⁸ Исто, л. 347. Капнист је упорно истрајавао на свом ставу. Он даље пише «да је био приморан да на себе преузме непривлачну и незахвалну обавезу представника наведене земље у којој је представљао интересе Русије» (Исто, л. 356).

Са своје стране В. В. Трежецјак је резимирао: „Пошто је изгубио наде да ће продати своје услуге руској влади, Борис Сарафов је коначно прешао на страну Аустро-Угарске, како би, како је обећао, на пролеће подигао устанак уколико његове намере не буду осујећене због открића његових тајних намера и намера аустроугарске владе“.³⁹ Тим страховима је било суђено да се ускоро остваре. Убрзо после београдског преврата, дошло је до устанка у Македонији. У септембру 1903. Трежецјак је јавио да је Сарафов добио из Аустро-Угарске 30.000 пушака“.⁴⁰ Да ли су оне биле купљене за оних 300.000 франака? Та сума се појавила одмах после убиства краљевског пара. „Један београдски лист је уверавао да је у његовим рукама била тајна преписка која је доказивала да су официри који су учествовали у убиству добили за то од локалног банкара Хаџи Томе 300.000 франака које су поделили међу собом“⁴¹, приметио је В. А. Теплов.

Ситуација се заоштравала не само непосредно у Македонији. Почетком XX века чвор противречности се везивао и у Старој Србији.⁴² Српска војска је заузела тај регион током рата 1877–1878, али је на бази одлука Берлинског конгреса била принуђена да га врати Османској империји. Почетком XX века живот Срба у тој области је постао несносан. Ситуацију у том региону су дестабилизовали како албански погроми, тако и четничке акције бугарских група. „Ослабљена турска влада није желела да анархично стање у Косовском вилајету прекине видевши у њему начин десрбизације спорних пограничних региона“, приметио је А. Ј. Тимофејев.⁴³ Он такође износи податак да је од 1878. до краја века Стару Србију напустило око 60.000 православних Срба што је представљало око трећине становништва тог краја.⁴⁴ Крајем марта 1903. у центру Старе Србије – Митровици албански екстремисти су убили руског конзула Г. С. Шчербину.⁴⁵

Питање Старе Србије било је једно од кључних у политици београдских владајућих кругова. Ипак, саму политику Србије у том региону не

³⁹ ГАРФ, ф. 505, ед. хр. 81, л. 37.

⁴⁰ ГАРФ, ф. 505, ед. хр. 82, л. 73.

⁴¹ В. А. Теплов, *Сербская неурядица*, Санкт Петербург, 1903, стр. 32.

⁴² Под термином „Стара Србија“ подразумева се северозападна Македонија, Косово, Метохија, Прешево, Бујановац, Пчиња и Рашка. У географском смислу тај појам је настао у време Првог српског устанка (1804–1813), као одређење језгра српске државности. Тим називом нису почетком XX века оперисали само научници, већ и политичари (А.Ю Тимофеев, *наведено дело*, стр. 5).

⁴³ Исто, стр. 12.

⁴⁴ Исто, стр. 99.

⁴⁵ О околностима убиства руског конзула Шчербине опширније видети: М. Л. Ямбаев, „События весны 1903 года в Старой Сербии: албанские беспорядки и гибель в Митровице русского консула Г.С. Щербини“, *Югославянская история в новое и новейшее время. Материалы научных чтений, посвященных 80-летию со дня рождения В. Г. Карасева*, Москва, 2002, стр. 155–161.

можемо назвати ни усмереном, а ни истрајном. Посебно огорчење локалног становништва је изазивала делатност рашко-призренског митрополита Никифора. Руски конзул у Призрену Тухолка извештавао је МИД у августу 1903: „По мени, потребно је најозбиљније скренути пажњу Србији на њену политику Старој Србији, коју не смем назвати безумном. Србија овде води пропаганду и траћи до 100.000 франака годишње да би придобила љубав народа, међутим она стално срди народ и сеје међу њима смутњу и раздор. Уместо да се усклади с вољом народа, она само ствара интриге и штети народу што се не сме допустити. Пре свега, безумно је подржавати конзула Аврамовића кога народ мрзи и шашавог владика Никифора. Недавно су направили пијанку у манастиру Грачаница при чему су Срби пребили Аврамовића, о чему је писано и у „Штампи“. Митрополит Никифор се не понаша као пастир, већ као зли ђаво народа. У Пећи је намесник митрополита поп Обрад заступао Арнауте зликовце пред турским властима. Пећанци га више не позивају к себи. У Ђаковици Срби одавно нису у добрим односима са свештеником. Ипак, Никифор се не осврће на то. У Призрену не признаје општину и не бави се народним пословима. Призренци су ме више пута молили да их заштитим од таквог митрополита и мислим да не смемо разочарати народ и остављати његове молбе без одговора, чак и ако би Србија ишла против народа. Треба Србији отворити очи о њеној политици овде. Натерати је да не митингује, већ да ради у корист своју и народа у сагласности с народом и нашом подршком“.⁴⁶

Није случајно што је непосредно пре свргавања Обреновића, почетком маја 1903, у Београду основана организација „Словенски југ“ као студентско културно-просветно друштво, које је имало за циљ уједињење свих јужнословенских народа. Оснивачи те организације су се налазили у тесној вези са члановима београдске масонске ложе „Препород“. После мајског преврата 1903, друштво је значајно ојачало своје позиције активирајући своје деловање у Албанији, Македонији, Босни и Херцеговини. Један од главних оснивача друштва био је Милан Прибићевић, брат познатог политичара Светозара Прибићевића, у то време уредника загребачког листа „Србобран“, касније лидера Демократске странке и једно време премијера у међуратној Југославији. Међу другим активистима можемо видети капетана Јакова Ненадовића, поручника Александра Срба, Љубомира Јовановића, сарадника Николе Пашића, капетана Мирка Наумовића, чиновника министарства иностраних послова Љубомира Нешића, Милана Васића и Љубу Јовановића – Чупу, који је написао статут те организације и коначно др Милорада Гођеца, заједно са С. Симићем, који је био значајна фигура у организацији српског четничког покрета у Македонији и Старој Србији. У тесним везама с том организацијом су се налазиле практично све значајније фигуре срп-

⁴⁶ АВПРИ, ф. 166, Миссија в Белграде, о. 508/1, д. 95, л. 96.

ске политике, посебно Љ. Давидовић, Ј. Продановић, Љ. Стојановић, Ж. Живановић, а такође и официри учесници Мајског преврата – генерал Јован Атанацковић, мајор Петар Пешић, поручник Живојин Рафаиловић и коначно Д. Димитријевић – Апис.⁴⁷ Авакумовић је 29. јуна 1903. у двору одржао говор у коме су се јасно очитовале великосрпске тенденције. „Разне српске новине пишу о том говору понављајући да Србија под влашћу новог краља мора да ступи на поприште активне делатности по македонском питању“⁴⁸, закључивало се у аналитичком прегледу српске штампе руског МИД.

У Београду се 21. августа 1903. десио велики митинг подршке српском становништву Старе Србије и Македоније, после чијег завршетка је била основана женска патриотска организација „Коло српских сестара“ под руководством Славке Суботић, Милице Добрић и Надежде Петровић.⁴⁹

После преврата 1903. значајно је ојачана српска активност у циљу формирања чета у Македонији. Отправник послова у Београду Муравјов – Апостол – Коробин је писао „да се предзнаком тога може сматрати и покушај формирања централне српске банке, која би формално била оформљена ради подршке пољопривреди, а у стварности ради куповине оружја у већој мери за македонске револуционаре“.⁵⁰ По страни није остао ни политизовани официрски кор. О томе је Муравјов – Апостол – Коробин писао: „Активнијој политици тежи један део официра на челу са генералом Атанацковићем и капетаном Рафаиловићем, који се може означити српским Сарафовим, а затим и студенти. Делатност официра се у последње време исказује формирањем неколико мање значајних чета, а студената у недавно одржаном конгресу српске и бугарске омладине у Софији, где су донели програм заједничког револуционарног рада“.⁵¹ Није случајно, према саопштењима новина „Софијске ведомости“ и према извештајима амбасадора у Истанбулу И. А. Зиновјева, Борис Сарафов дошао у Београд у новембру 1903. „с циљем закључења споразума са српским револуционарима о организацији широког устанка следећег пролећа“.⁵² Војна доктрина као

⁴⁷ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, Крагујевац, 2007, стр. 34–35; С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македоније 1903–1912.*, Београд, 1998, стр. 75–80.

⁴⁸ АВПРИ, ф. Политархив, д. 503, л.2 (об).

⁴⁹ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, Крагујевац, 2007, стр. 32.

⁵⁰ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2869, л. 31(об).

⁵¹ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2869, л. 31–32.

⁵² АВПРИ, ф. Политархив, д. 503, л. 68 (об), 78 (об). О томе пише С. Симић који истиче да је Сарафов био замислио да посети све престонице Европе како би привукао пажњу влада на македонско питање. Симић је приметио да су га «у Нишу официри грлили, љубили и носили на рукама. У Београду су га чекали студенти са заставама и гомила је прекрила железнички перон и трг испред станице. Наша омладина га је поздрављала, видевши у њему правог борца за слободу Македоније». Сарафов је у разговору са Симићем подвлачио да без «узајамног сагласја не може бити ни успеха против нашег заједничког непријатеља».

решење питања „ослобођења свих Срба“ добијала је своју постепену форму. Није случајно руски МИД био обеспокојен информацијама које је добијао из Београда. Тако се 29. јуна 1903 „руском отправнику послова (Муравјову-Апостолу-Коробину – Ј. В.) јавио један чиновник српског министарства просвете, који је у блиским везама са српским војним круговима, а посебно са организаторима преврата од 29. маја и пренео му веома важну вест. Према сведочењу тог лица, Србију су посетила три бугарска официра, који су дошли ради постизања тајног договора са српском војском о заједничком ослобођењу Македоније од Турака. Предложена је велика завера која би требало да обухвати бугарску и српску војску, при чему би посао бугарске војске требало да буде свргавање кнеза Фердинанда и проглашење Петра Карађорђевића бугарским краљем. Предложено је да се преврат изведе 15. августа. Уједињени на тај начин у једну политичку целину, са војском од укупно 450.000 људи, Бугарска и Србија би натерале Турску да се одрекне Македоније, која би због тога била раздвојена између две државе на већ разрађеној основи“⁵³ Истина, руски представник у Софији Бахметјев је пожурио да оповргне те гласине и умири петербуршки кабинет утврдивши да „ни генерал Петров, ни министар војни, ни наш војни агент немају никаква сазнања о тројници анонимних завереника, као ни о њиховим чиновима“. Наводи руског дипломате су били потпуно логични: „Ако би бугарски официри били незадовољни кнезом или владом, о чему имамо неке назнаке, они се ни у ком случају не би присајединили Србима, а посебно не сада кад се српска војска налази у потпуној анархији“.⁵⁴

Убиство краљевског пара није било само последица унутрашње политичке борбе за уклањање омрзнуте династије. Официри су директно везали те догађаје за решење националног питања. О томе пише пуковник Чеда Поповић, један од чланова вођства тајне официрске организације „Уједињење или смрт“: „Главни узрок за ступање младих официра у заверу од 29. маја 1903. био је у томе, што се у ширим народним слојевима, а нарочито у кругу официра, осећало присуство свакога рада на националним стварима. Сматрало се, да је рад последњег Обреновића сведен искључиво на унутрашњу политичку борбу, у циљу учвршћивања династије, а да је савим запостављена национална акција. То је мишљење истицала опозиција противу тадањег режима, у првом реду радикали. И доиста после 29. маја,

Ипак, до било каквог споразума с лидерима «Словенског југа» није се могло доћи. Милорад Гођевац је рекао: «Све је то лаж. Бугари мисле једно, говоре друго, а раде треће. То им је у крви». Симић пише: «И заиста, Сарафов је из Београда отишао у Беч, а затим у Берлин и Париз где је говорио о Македонији као искључиво бугарској области где нема других народа сем Бугара». (Погледати: С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македоније 1903–1912.*, Београд, 1998, стр. 93–94).

⁵³ АВПРИ, ф. Политархив, д. 2868, л. 192(об).

⁵⁴ АВПРИ, ф. Политархив, д. 503, л. 25.

када су објављена извесна документа – поименце текст Тајне Конвенције закључене између покојнога краља Милана и Аустрије –, видело се да је то мишљење било оправдано.⁵⁵ Анализом српске штампе, историчарка Дубравка Стојановић показује да је после 1903. велики део српске политичке и интелектуалне елите директно повезивао „унутрашње ослобођење“ земље са новом етапом развоја ослободилачког покрета – почетком уједињења словенских народа око Србије.⁵⁶ Стојећи пред избором после преврата од 29. маја 1903. српска влада је, по речима историчара А. Л. Шемјакина, заиграла на чврсто везивање „малог српског сплава за моћни руски брод“, како се тада говорило и на мобилизацију сопственог народа као главног унутрашњег фактора будуће реализације „заветне српске мисли“.⁵⁷

Summary

Јарослав Валеријанович Вишњаков

The Macedonian Movement and the Upheaval of May 29, 1903 in Serbia

Key words: *Serbia, Russia, Macedonia, 1903, Upheaval of May 29, Ilinden Uprising.*

1903 is a barrier in the political history of the Balkans. May 29th 1903, resulting in a bloody coup carried out officers Belgrade garrison, was a change of regime Obrenovic. Two months after the events in Belgrade begin in Macedonia Ilidenskoe revolt. By the beginning of the twentieth century, the territory of Macedonia has become an arena of political struggle between Bulgaria, Serbia and Greece, which played an important role strategic aspirations of the Balkan states, seeks Vardar valley, and (in the case of Serbia), exit to the Aegean Sea. The worsening situation in Macedonia has greatly affected the political situation in the Serbian kingdom, which is associated with a desire opposition to take advantage of this difficult situation in this region for the final discrediting of the ruling regime Obrenovic. In this regard, reports of Russian diplomatic, police and

⁵⁵ Ђ. Поповић, *Organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ („Crna ruka“)*, «Нова Европа» 11 јуна 1927, стр. 397; РГВА (Особый архив), ф. 579, о.1, ед. хр. 71, стр. 397–398.

⁵⁶ Д. Стојановић, *Србија и демократија*. Београд, 2003, стр. 222.

⁵⁷ А. Л. Шемякин, „Сербская национальная идея в 1878–1903 гг. Время разочарования и осмысления“, На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв, Москва, 1997, стр. 156–157.

military agents – eyewitness estumultuous events in Belgrade at the end of XIX – beginning of the twentieth century are an important source for studying the political history of Serbia during the period, because they are real, live evidence of tumultuous political life of the Serbian state, allowing reveal nuances that influenced the development of the situation in Serbia in the early twentieth century.

Importance for the study of the problem are documented Balkan department of the police department, mainly stored at the State Archives of the Russian Federation. They help the researcher to take a fresh look at the causes and nature of revolt Certain facts suggest that figures of the Macedonian movement, especially one of its main leaders, Boris Sarafov directly been linked to the Austrian intelligence service and took part in plotting May 29th 1903.